

УСТАРЕЛЫЯ СЛОВЫ Ў СКЛАДЗЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Устарэлыя словы – лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага складу лексікі і зрэдку сустракаюцца ў сучаснай мове, як правіла, з канкрэтнымі стылістычнымі мэтамі або для ўзнаўлення гістарычных абставін пэўнай эпохі (архаізмы і гістарызмы стылістычнага ўжывання). Акрамя таго, у мастацкіх творах, пісьмовых помніках, устойлівых моўных формулах, створаных у мінулыя часы, мы сустракаем словы, якія з’яўляюцца для нас сёння ўстарэлымі, а ў час стварэння дакументаў, у час узнікнення выказаў яны актыўна ўжываліся як назвы пэўных прадметаў і з’яў (архаізмы і гістарызмы часу). Цэлы комплекс беларускіх устарэлых слоў пакінуў свае “сляды” ў мове, адлюстраваныя ў лексіка-граматычным складзе беларускай фразеалогіі ў якасці яе кампанентаў.

Устарэлыя словы сустракаюцца як у складзе ўласна фразеалагізмаў – устойлівых, узнаўляльных моўных адзінак, якія спалучаюцца са словамі свабоднага ўжывання і маюць цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў, у першую чаргу ў якасці кампанентаў ідыём (фразеалагічных

зрашчэнняў), страціўшы сваё першапачатковае самастойнае значэнне, дэсемантызаваўшыся; так і ў складзе прыказак і прымавак, зафіксаваных як у сучасных парэміялагічных даведніках, так і ў зборніках мінулых часоў. У любым выпадку вывучэнне ўстойлівых адзінак акрэсленых тыпаў з'яўляецца карысным як для гісторыі беларускага мовазнаўства і гісторыі фразеалагізмаў, так і для лінгвакультуралогіі і лінгвакраіназнаўства: з аднаго боку, такія фразеалагізмы і ўстарэлыя словы ў іх слухна лічацца ключом да разумення культурнай мінуўшчыны беларусаў і своесаблівым чынам ілюструюць непарыўную сувязь мовы і грамадства, з іншага ж боку, зварот да гісторыі народных звычаяў, абрадаў, рамёстваў і пад. дазваляе вытлумачыць многія ідыёмы праз забытыя значэнні іх кампанентаў.

Варта адзначыць, што ў якасці кампанентаў фразеалагічных адзінак (далей – ФА) намі выяўлены словы разнастайных тэматычных груп. Так, кампанентамі фразеалагічных адзінак сталі ўстарэлыя назвы шматлікіх прадметаў і з'яў матэрыяльнай культуры і побыту беларусаў, сярод якіх можна вылучыць старажытныя назвы адзення, галаўных убораў, абутку і іх частак, напрыклад: *Падраўся андарак, абыдуся і так* (андарак – даматканая суконная спадніца [4, с. 36]); *з залатых каптаноў* – пра неразумнага чалавека [4, с. 249]; *трышкаў кафтан (каптан)* – непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія [1, с. 369] (*кафтан* і *каптан* – даўнейшая двухбортная мужчынская і жаночая верхняя адзежына з доўгімі поламі і падоўжанымі рукавамі [4, с. 248]); *з-пад сурдута* – ад людзей [4, с. 507]; *сурдута на пупе не зашпіліць* – наесціся ўволю, грунтоўна падсілкавацца [4, с. 507] (*сурдут* – мужчынская двухбортная вопратка з доўгімі поламі, якая цесна аблягае цела [4, с. 506]); *шыварат-нашыварат* – [выраз пайшоў ад існаваўшага раней пакарання баяр: на іх надзявалі верхняе ўбранне з прыгожым *шываратам*, г. зн. каўняром, нашыварат] – не так, як трэба, як павінна быць (ісці, пайсці, выходзіць і пад.) [1, с. 418] (*шыварат* – каўнер, вышыты золатам, серабром і жэмчугам, які насілі знатныя, паважаныя асобы пры Іване Грозным [4, 601]); *у чапцы радзіцца* – мець шанаванне; быць шчаслівым у жыцці [4, с. 572] (*чапец* – лёгкі галаўны ўбор у выглядзе шапачкі, які раней насілі замужнія жанчыны [4, с. 572]); *Каму (калі) шанцуе, той (то) і ў лапцях танцуе* – нават у складаных, часам неспрыяльных умовах справы складваюцца вельмі добра; (*ляпнуць*) *як лапцем па балоце* – вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-небудзь); (*ляпнуць*) *як лапцем па цымбалах* – тое самае; *наплесці лапцям* – нагаварыць чаго-небудзь, што не адпавядае рэчаіснасці; *насіць лапці* (інд.-аўт.) – выражаць сялянскі светапогляд; *плесці лапці* – гаварыць абыводна, выдумляць; *Рыбак рыбаку пячэ, а паляўнічы лапці плячэ* – паляўнічаму не заўсёды шанцуе; *у лапці абуць (абываць)* – паступіць нядобра сумленна, ашукаць, падмануць каго-небудзь [4, с. 289 – 290] (*лапаць* – сялянскі абутак, плечены з лыка, бяросты ці вяровак [4, с. 288]); *Ішоў Тодар з Тадораю, знайшоў лапаць з абораю*; *За пераборы лапці ды аборы*; *Антось ды Тадора, што лапаць ды абора* (*абора* – вераўчаная або раменная завязка ў лапці).

Сюды ж лагічна далучаюцца і ўстойлівыя выразы, кампанентамі якіх сталі найменні іншых прадметаў, рэчаў і прыладаў: *Над сіратаю Бог з калітою* [4, с. 220] (*каліта* і *калета* – сумка для грошаў; вялікі кашалёк [4, с. 219]); *як па загарку* – зладжана [4, с. 185] (*загарак* і *зэгарак* – гадзіннік [4, с. 185]) і інш.

У якасці кампанентаў ФА актыўна ўжываюцца і старадаўнія найменні прыладаў працы, працоўных працэсаў, а таксама назвы рэалій, звязаных з сельскагаспадарчай дзейнасцю селяніна: *перакаваць мячы на аралы* – раззбройвацца, выкарыстоўваць усе сродкі на мірныя мэты [1, с. 300] (*арала* – прылада для ворыва, саха [4, с. 39]); *малая сошка* – нязначны, малаважны, неўплывовы чалавек [1, с. 218] (*сошка* – 1. Памянш. да саха. 2. Кавалак зямлі, які лічыўся адзінкай падатковага абкладання. 3. Абшчына, што аб'ядноўвала ў сваім складзе людзей для выплаты подацей [4, с. 491]); *Прыйшоў багач – кідай рагач, бяры сявеньку ды сей памаленьку* (*рагач* – драўляная саха; драўляная частка сахі [4, с. 437]); *ні млён ні таўкач* – ні на што не здатны, няўмелы [1, с. 270] (*млён* – дзяржанне, палка, якой круцяць жорны, сячкарню [4, с. 338]); *ні ў кола ні ў мяла* – няўмелы, няздатны чалавек [1, с. 275] (*мяла* – мяліца, мялка, на якой лён або пнянку мнулі [4, с. 345]); *даць пытлю* (*пыталь* раней абазначала машыну для пытлявання пшаніцы); *хітрыя кросны ткаць* (інд.-аўт.) – уводзіць у зман каго-небудзь [4, с. 272]; *як чаўнок у кроснах* – туды і назад, мітусліва (снаваць) [4, с. 272]; *як чаўнок каля красён* – тое ж [4, с. 272] (*кросны* – 1. Ручны ткацкі станок. 2. Палатно, тканіна [4, с. 272]); *ні кала ні двара* – зусім нічога няма, не было ў каго-небудзь [1, с. 270] (*кол* – невялікі ўчастак зямлі; надзел каля хаты (у некаторых мясцінах – шырынёй у два сажні) [4, с. 265]).

Прадстаўлены ў складзе ФА і назвы даўнейшых музычных інструментаў або іх частак: *заводзіць (завесці) катрынку* – дакучліва гаварыць пра адно і тое ж [1, с. 132]; *круціць катрынку* – тое ж [1, с. 203] (*катрынка* і *катарынка* – шарманка, механічны духавы музычны інструмент у выглядзе невялікага аргана без клавiятуры [4, с. 247]); *біць у літаўры* – празмерна хваліцца чым-небудзь [1, с. 52] (*літаўры* – старажытны мембранны ўдарны музычны інструмент нахшталь барабана [4, с. 301]); *вешаць нос на квінту* – маркоціцца (*квінта* – скрыпічная струна).

У якасці кампанентаў фразем зафіксаваны і найменні старажытных плямёнаў, што пражывалі на розных тэрыторыях, і іх прадстаўнікоў: *дарункі данайцаў* – каварная паслуга з мэтай прычыніць зло [1, с. 112] (*данайцы* – назва аднаго са старажытных грэчаскіх плямёнаў [4, с. 150]); *апошні з магікан* – прадстаўнік якога-небудзь тыпу, што знікае [1, с. 38] (*магіканін* – прадстаўнік аднаго з плямёнаў паўночнаамерыканскіх індзейцаў, што былі знішчаны заваёўнікамі [4, с. 312]).

Выяўлены ў складзе ФА і даўнейшыя назвы частак цела чалавека: *узняць караючую дзясніцу* – падрыхтавацца да адбіцця нападу [4, с. 163] (*дзясніца* – 1. Правая рука. 2. Правы бок. 3. Аб сімвале ўлады, магутнасці [4, с. 163]); *перст божы* – лёс [4, с. 404] (*перст* – палец [4, с. 404]); *узяць за коўцік* – павесіць [4, с. 269] (*коўцік* – кадык [4, с. 269]); *біць чалом* (*чалом*

біць) – 1. *Каму*, пачціва кланяцца, вітаючы каго-небудзь. 2. *Каму*, пачціва прасіць каго-небудзь. 3. *Чаму*, з глыбокай пачцівасцю ставіцца да чаго-н., вітаючы што-небудзь (*чало і чола* – лоб [4, с. 570]) і інш.

У картатэцы фразеалагізаў з устарэлымі словамі намі вылучаны таксама шэраг адзінак, якія адлюстроўваюць пэўным чынам сацыяльна-прававыя адносіны, што існавалі ў Беларусі ў розныя часы. Кампанентамі такіх выказаў становяцца, напрыклад, назвы розных працоўных павіннасцей або іншых прымусовых абавязкаў: *шарваркі адрабляць* – марудліва, абыхава, без старання рабіць якую-небудзь справу [1, с. 415] (*шарварка* – грамадская працоўная павіннасць па будаўніцтве і рамонце замкаў, дарог, мастоў, грэбляў, плацін, млыноў і іншых дзяржаўных і панскіх збудаванняў, ачыстцы берагавых палос судаходных рэк у Вялікім Княстве Літоўскім, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі ў XV–XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. [4, с. 587]); *шарапшкіна кантора* – несалідная, неаўтарытэтная ўстанова, арганізацыя, прадпрыемства [1, с. 414] (*шарапшкін* – які мае адносіны да шарапшкі – (у перыяд сталінска-берыеўскага масавага тэрору зняволеныя называлі *шарапшкі* спецыяльныя зоны, абнесеныя калючым дротам, дзе, пазбаўленыя свабоды і грамадзянскіх правоў, вучоныя абавязаны былі займацца загаданай тэматыкай навуковых даследаванняў) [4, с. 586]). Сюды ж можна далучыць і фразеалагізмы з кампанентамі – старадаўнімі назвамі прадпрыемстваў і арганізацый, напрыклад: *як вол на бровары* – добра, у дастатку (жыць) [4, с. 78] (*бровар* – піваварны або вінакурны завод у мінулым [4, с. 78]).

Асобнай групай вылучаюцца ФА з устарэлымі назвамі вайсковых аперацый і гістарычных з’яў, а таксама ваенных чыноў і званняў, найменнямі старадаўняй зброі: *браць (узяць) на абардаж* – рашуча дзейнічаць у адносінах да каго-небудзь або чаго-небудзь [1, с. 59] (*абардаж* – даўнейшы спосаб марской бітвы: счэплванне з варожым суднам для рукапашнага бою [4, с. 20]); *рыцар без страху і дакору* – смелы, велікадушны чалавек [1, с. 333]; *рыцар журботнага вобраза* – наіўны, бясплённы летуценнік [1, с. 333]; *рыцар на час* – слабавольны чалавек, няздольны да працяглай барацьбы дзеля высякародных мэт [1, с. 333 – 334]; *рыцар ночы* – злосны вораг прагрэсу; цемрашал [1, с. 334] (*рыцар* – у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе ў сярэднія вякі – асоба, якая належала да рыцарства; конны воін, цяжка ўзброены [4, с. 451]); *ламаць (паламаць) коп’і* з-за каго, за што – гораха спрачацца, даказваць, змагаючыся за што-небудзь, адстойваючы чые-небудзь інтарэсы [1, с. 209] (*кап’ё* – даўнейшая колючая або кідальная зброя ў форме доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам [4, с. 233]).

Асобная тэматычная група – старадаўнія найменні прадстаўнікоў розных саслоўяў, званняў, санаў, тытулаў, пасадаў: *кесарава кесараві* – кожнаму належнае тое, што заслужыў [1, с. 191] (*кесар* – манарх, уладар [4, с. 254]); *каліф на час* – чалавек, які займеў уладу на кароткі тэрмін [1, с. 183] (*халіф* і *каліф* – вярхоўны правіцель у шэрагу краін мусульманскага Усходу, які аб’ядноўваў у сваіх руках духоўную і свецкую ўладу [4, с. 551]);

пашахонскі граф – тупы, адсталы абывацель [4, с. 140] (*граф* – у сярэдневяковай Заходняй Еўропе і ў дарэвалюцыйнай Расіі – асоба, якая мела дваранскі тытул, вышэйшы за баронскі [4, с. 139]); *Барын* – лыч замаран (*барын* [руск.] (разм.) – пан [4, с. 60]); *Ваша блagarоддзе, свінні ў агародзе* (*благароддзе* – у дарэвалюцыйнай Расіі – тытуляванне, наданае афіцэрам да штабс-капітана і роўным па чыне цывільным чыноўнікам, ужывалася з займеннікамі ‘ваша’, ‘яго’, ‘іх’ [4, с. 71]); *Што можна ваяводзе, то не смродзе* – пра сацыяльную няроўнасць людзей [4, с. 96] (*ваявода* – 1. Военачальнік. 2. Начальнік горада і гарадской акругі [4, с. 96]); *чырвоны памешчык* – старшыня калгаса як гаспадар з неабмежаванай уладай [1, с. 413] (*памешчык* – землеўладальнік, дваранін, пан [4, с. 377]); *відаць (відно) пана па халявах* – (відаць) па знешнасці, паводзінах, справах, што за чалавек [1, с. 294]; *вялікі пан* – не вельмі важная асоба, той, хто беспадстаўна зазнаецца [4, с. 378]; *хварэць (захварэць) на пана* – доўга спаць, вылежвацца; весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычкі, імкненне да раскошы і пад. [1, с. 395]; *сам сабе пан* – самастойны, не залежны ні ад кога чалавек [4, с. 379]; *пан панам* – самы магутны, які мае моцны ўплыў у грамадстве [4, с. 379]; *Або пан, або прапаў* – або дасягнуць усяго жадаемага, усё атрымаць, або ўсё страціць [4, с. 378]; *Адзін Сцяпан – заўсёды пан, а калі і нястача, дзіця не плача* – незалежны ні ад кога, самастойны [4, с. 378]; *Два паны* – адны штаны, хто раней устаў, той і надзеў – пра шляхціцаў-аднадворцаў [4, с. 378]; *Не тыя паны, што грошы маюць, а тыя, што Бога знаюць* – грошы не з’яўляюцца крытэрыем ацэнкі асобы [4, с. 379]; *Тады толькі пан, калі добра п’ян* – нічога не страшна чалавеку ў нецвярозым стане [4, с. 379] (*пан* – 1. Уладальнік маёнтка, памешчык. 2. Асоба, якая належыць да прывілеяваных слаёў грамадства. 3. Форма ветлівага ці прывілеяванага звароту [4, с. 377]); *на панства хворыя* – пра тых, хто любіць доўга паспаць, вылежацца і не здольны да цяжкай працы [4, с. 382] (*панства* – 1. Зб. паны. 2. Улада паноў [4, с. 382]); *у чынах хадзіць* – пра таго, хто займае высокую пасаду [4, с. 577] (*чын* – у дарэвалюцыйнай Расіі – званне, якое прысвойвалася дзяржаўным і вайсковым служачым [4, с. 577]); *Пісар са старшынёю, як муж з жаною* – паміж пісарам і старшынёю заўсёды пануе згода [4, с. 407]; *сам пісар не разбярэ* – мудрагеліста (гаварыць, пісаць) [4, с. 407] (*пісар* – пасада ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIV – XVIII стст. // Канцылярскі служачы, які займаўся перапіскай, складаннем і рэгістрацыяй папер [4, с. 406 – 407]).

Сустрэкаюцца ў якасці кампанентаў ФА і старадаўнія найменні адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак: *адпраўляць (адправіць) ў Магілёўскую губерню* – забіваць, знішчаць [1, с. 33 – 34] (*губерня* – асноўная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка з пачатку XVIII да 20-х гадоў XX ст.; губернскі горад [4, с. 143]); *трубіць на цэлы навет* (інд.-аўт.) – усюды гаварыць пра каго-, што-небудзь, распаўсюджваць якія-небудзь чуткі, весткі [4, с. 362] (*навет* – адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка (у розных дзяржавах яна мела свае адметнасці: у Вялікім Княстве Літоўскім

функцыянавала спачатку як *воласць*, потым – як *намесніцтва* (тэрыторыя, падначаленая намесніку); у Расійскай імперыі – як *уезд*, пасля далучэння Польшчы да Расіі – уваходзіла ў склад губерняў, пазней стала падзяляцца на воласці (праіснавала да 1924 г.), у Заходняй Беларусі ў 1919 – 1939 гг. уключалася ў склад акруг, падзялялася на гміны (да 1940 г.), у Польскай Народнай Рэспубліцы паветы праіснавалі да 1975 г.) [4, с. 361 – 362]].

Бадай, найбольш прадуктыўнымі кампанентамі беларускіх фразеалагізмаў сталі назвы старадаўніх беларускіх мераў рознага парадку. Гэта найперш даўнейшыя меры даўжыні, напрыклад: *аршын з шапкай* – вельмі малы, невысокі, нізкарослы [1, с. 39]; *аршынам носа не дастаць* – вельмі ганарлівы; *аршынам мераць* – меркаваць пра што-небудзь [3, с. 12]; *бачыць скрозь зямлю на чатыры аршыны* – разумець усё чыста [3, с. 12]; *мераць на свой аршын* каго, што – меркаваць пра каго-небудзь, што-небудзь аднабакова, суб'ектыўна, з асабістага пункта гледжання [1, с. 221 – 222]; *(пайсці) пад аршын* – у салдаты, у рэкруты (забраць) [4, с. 45]; *як (быццам, нібы) аршын праглынуў* – ненатуральна прама стаяць або сядзець [1, с. 424]; *як (быццам, нібы) аршын праглынуўшы* – у ненатуральна прамой паставе [1, с. 424] (*аршын* – 1. Мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся на Беларусі і ў Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы. 2. Лінейка, якой карысталіся краўцы, гандляры [4, с. 44]); *за вярсту* – далёка [4, с. 117] (*вярста* – 1. Старадаўняя мера даўжыні, роўная 1,06 км. 2. Верставы слуп [4, с. 117]); *ад гаршка паўвярышка* – вельмі нізкі, малы ростам (*вярышок* – 1. Старадаўняя мера даўжыні, роўная 4,45 см (1/16 аршына). 2. Мера даўжыні, якой раней вызначаўся рост чалавека звыш двух аршынаў: два аршыны (аршын – 71,12 см) + колькасць вяршкоў (вярышок – 4,45 см), напрыклад, восем вяршкоў росту – 178 см, дзесяць – 186,5 см [4, с. 118]); *кожная пядзя* – самы малы кавалак; *на цэлую пядзю (узвысіць)* – вельмі; *ні адна пядзя* – ні адзін кавалак (зямлі); *ні пядзі* – ні аднаго кавалка (зямлі) [4, с. 433]; *сем пядзяў у лбе (сямі пядзяў у лбе)* – вельмі разумны, здольны, здатны [4, с. 433] (*пядзя і пядзь* – даўнейшая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расцягнутых вялікага і ўказальнага пальцаў, г.зн. 18 – 20 см [4, с. 433]); *тры чвэрці (да смерці)* – зусім нядоўга засталася каму-н. (*чвэрць* – тут тое самае, што пядзя [1, с. 369]); *бачыць на тры сажні (метры) пад зямлёй (у зямлю)* – вызначацца вялікай праніклівасцю, празорлівасцю, быць кемлівым [1, с. 45]; *касы (косы) сажань у плячах* – рослы, плячысты, магутнага складу (пра мужчыну) [1, с. 189] (*сажань* – 1. На Русі з XI ст. – мера даўжыні, якая раўнялася 140 – 152 см (так званы *малы, прамы сажань*). 2. На Русі з XII ст. – мера даўжыні, якая вагалася ад 170 да 248 см, з 1649 г. – 216 см, у пачатку XIX ст. – 213, 36 см (на практыцы так званы *вялікі, касы сажань* вызначаўся адлегласцю ад падэшвы левай нагі да канца ўзнятай ўверх правай рукі, у беларускіх губернях выкарыстоўваўся да 1918 г.). 3. Адзінка вымярэння дроў (укладка на кубічны сажань). 4. Прылада мераць поле (каза) [4, с. 457 – 458]).

Варта назваць і адзінкі з кампанентамі – мерамі аб’ёму вадкіх і сыпкіх рэчываў, напрыклад: *з асьміна* – шмат каго-небудзь, чаго-небудзь [4, с. 47]; *мераць асьмінай* – многа мець, атрымліваць, нажываць (грошай) [4, с. 47] (*асміна* і *асьміна* – 1. Мера аб’ёму сыпкіх рэчываў = палове чвэрці ці 1/8 бочкі, каля 105 л. 2. Пасудзіна мерай на тры пуды збожжа [4, с. 47]); *гарцам мераць* – пра вялікую колькасць чаго-небудзь [4, 127] (*гарца* – 1. Тое, што гарнец – мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная 3,28 л. 2. Пасудзіна такой ёмістасці. 3. Плата за памол у млыне. 4. Плата настаўніку за навучанне [4, с. 126 – 127]); *квартаю мераць* – пра вялікую колькасць чаго-небудзь [4, с. 252] (*кварта* – 1. Даўнейшая мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвёртай частцы гарца, або 0,70577 л. 2. Металічны кубак, прыблізна роўны гэтай меры [4, с. 251]); *пад студам* – без выкарыстання, ужывання, прымянення; у забыцці (трымаць, заставацца, знаходзіцца) [1, с. 284] (*студ* – 1. Мера вадкіх і сыпкіх рэчываў. 2. Тайнік [4, с. 493]).

Да вышэй названых натуральна далучаюцца і выразы з назвамі адзінак масы (вагі): *з’есці не адзін пуд солі* – доўга жыць разам, перажыць многае з кім-н. (*пуд* – старажытная адзінка масы ў Беларусі і Расіі, роўная 40 фунтам, 16 бязменам, па метрычнай сістэме – каля 16,3 кг (выкарыстоўвалася да 1924 г.) [4, с. 431]); *не фунт ізюму* – не дробязь, не пусцяковіна; справа сур’ёзная [1, с. 265]; (*ведаць, знаць, пазнаць*) *пачым фунт (фунцік) ліха* – ведаць, якія бываюць цяжкасці, выпрабаванні ў жыцці [1, с. 298 – 299]; (*паказаць*) *пачым фунт (сушанага) ліха* – жорстка пакараць, правучыць каго-небудзь, каб непавадна было [1, с. 288] (*фунт* – 1. Старажытная адзінка масы (вагі) у тагачасных Беларусі і Расіі: у Вялікім Княстве Літоўскім мянялася ад 360 да 450 г, з 1766 г. адпавядала 374,8282 г; у Расіі была роўная 0,40951241 кг (выкарыстоўвалася да 1924 г. пры ўзважванні воску, мёду, цукру і інш.). 2. Адзінка вымярэння ціску (газу, пары) [4, с. 548]); *трыста беркарцаў ды яшчэ напарстак* – вельмі шмат [4, с. 68] (*беркавец* і *бэркавец* – старажытная мера вагі, роўная 10 пудам, або 163,8 кг [4, с. 68]). Сюды ж варта дадаць і фраземы з кампанентамі – мерамі аптэкарскай вагі: *ні грана* – зусім нічога (няма, не было, не знайсці і пад.) [1, с. 268]; *ні на гран* – ніколькі, зусім (не мець, не хваляваць і пад.) [1, с. 270] (*гран* – даўнейшая мера аптэкарскай вагі, роўная 0,062 г [4, с. 139]).

У комплексе ФА з назвамі старадаўніх адзінак вымярэння прадстаўлены і найменні грашовых адзінак розных часоў, напрыклад: *ані (і, ні) на шэлег* – ніколькі [4, с. 604]; *шэлег цана* каму, чаму; *гарэлага шэлега не варты* – нічога не варты [4, с. 604]; *шэлега не даць* – не падтрымаць фінансава [4, с. 604] (*шэлег* – беларуская, польская і ўкраінская назва нізкапробных замежных сярэбраных і медных солідаў XV – XVIII стст., а таксама папулярная назва капейкі на поўдні Беларусі і на Украіне ў XIX ст. [4, с. 603]); *за тры грошы (можна купіць), як драпянка за тры грошы* – вельмі дзённы; *Хай грошай ні гроша, абый слава хароша* [4, с. 140] (*грош* – даўнейшая медная манета (да 1838 г. – двухкапеечная, а пасля – паўкапеечная [4, с. 140]); *копамі мераць* – вельмі шмат каго-, чаго-небудзь [4,

с. 232]; *сем коп лаццей* – пра беднага чалавека [4, с. 232] (*капа* – 1. Грашова адзінка, якая змяшчала 60 грошаў. 2. Мера збожжа, якая змяшчала 60 снапоў. 3. Даўнейшая адзінка лічэння: шэсцьдзесят [4, с. 232]) і інш.

Асобна вылучаецца група цікавых ФА, кампанентамі якіх сталі назвы літар царкоўнаславянскай і старой рускай азбукі, літар грэчаскага алфавіта і пад.: *пачаць з азоў* – з самага пачатку, з простага, з элементарнага [1, с. 136] (*аз* – старадаўняя назва першай літары “а” [4, с. 28]); *прапісаць іжыцу* каму – правучыць, пакараць каго-небудзь [1, с. 313] (*іжыца* – апошняя літара царкоўнаславянскай і старой рускай азбукі [4, с. 201]); *на яць* – вельмі добры, выдатны па сваіх якасцях [1, с. 359]; *на яць* (рабіць, зрабіць што-небудзь) – вельмі добра, беззаганна, як патрабуецца [1, с. 259] (*яць* – назва літары ў царкоўнаславянскім і дарэвалюцыйным рускім алфавіце, што абазначала гук, які пазней у беларускай мове супаў з “е” [4, с. 617]); *альфа і амега* – пачатак усяго; *ад альфы да амегі* – ад пачатку да канца, цалкам [1, с. 25] (*альфа* – [ст.-бел. *альфа*, ст.-руск. *алфа*, *альфа* – 1. Аз. 2.(перан.) Пачатак]. Назва першай літары грэчаскага алфавіта [4, с. 34]); *ні на (адну) ёту* – ніколькі, зусім [4, с. 175] (*ёта* – літара ў старажытнагрэчаскім алфавіце, якая абазначала гук “і” (ужывалася ў паменшаным памеры надрадкова) [4, с. 175]); *хадзіць ферт* – пра ганарыстага, самазадаволенага чалавека [4, с. 543] (*ферт* – ранейшая назва літары “ф” [4, с. 543])).

Сустрэкаюцца ў ФА і найменні, звязаныя з гісторыяй абрадаў і звычаяў рэлігійнага, культавага характару: *класці (пакласці, скласці) на алтар* – аддаваць што-небудзь у імя чагосьці высокага, дарагога і пад.; *класціся на алтар* (чаго, чаму) – аддавацца чаму-небудзь у імя чагосьці высокага, дарагога і пад. [1, с. 196] (*алтар* – узвышаная частка ў храме з ахвярнікам, на якім спальваліся ахвяры і перад якім адбываліся храмавыя абрады, першапачаткова гэта было звязана з культам продкаў, затым узводзілася ў гонар багоў і герояў [4, с. 33]); *як лампадка без масла* (інд.-аўт.) – зусім не эфектыўна, бескарысна, марна [4, с. 287] (*лампадка* – памянш.-ласк. да лампада; *лампада* – 1. Лямпа, свяцільнік. 2. Невялікая пасудзіна з кнотам і драўляным алеем, якая запальвалася перад абразамі [4, с. 287]); *адным мірам мазаны* – вельмі падобныя адзін да аднаго ў якіх-небудзь адносінах, з аднолькавымі недахопамі [1, с. 32] (*міра* – духмяны алей для хрысціянскага абраду памазання [4, с. 336])).

Сюды ж можна далучыць і назвы гульні, прылад для іх, а таксама намінацыі удзельнікаў гульні: *гульня ў бірулькі* – марная трата часу, бескарысны занятак [1, с. 102]; *гуляць у бірулькі* – займацца пустымі справамі, дарма траціць час [1, с. 104] (*бірулькі* – даўнейшая дзіцячая гульня, у якой выкарыстоўваліся маленькія драўляныя фігуркі: малаточки, лапатачкі, сякеркі [4, с. 70]); *гула асмаленая* – зусім нічога не (атрымаць, зрабіць, дастанецца і пад.) [1, с. 101] (*гула* – вытачаная ці выразаная з дрэва моцная кулька-шарык, якую ў гульні ганялі ўдарам палкі; гулу звычайна абсмальвалі над агнём [4, с. 144]); *нашага палку прыбыло* – нас, такіх, як мы, стала больш (гаворыцца пры з’яўленні ў калектыве чалавека аднолькавых поглядаў,

перакананняў і інш.) [1, с. 257] (*полк* – гурт, чарада людзей; хлопцы і дзяўчаты, стаўшыя ў рад для гульні [4, с. 412]).

Такім чынам, у беларускай фразеалогіі прадстаўлена вялікая колькасць устарэлых слоў, розных па часе свайго ўзнікнення і існавання, паколькі экстралінгвістычнай асновай ўстойлівых адзінак выступаюць з’явы самых розных эпох і сфер жыццядзейнасці, якія на сёння ўжо сталі фактамі гісторыі. Сярод кампанентаў устойлівых адзінак былі вылучаны старадаўнія назвы шматлікіх прадметаў і з’яў матэрыяльнай культуры і побыту беларусаў, сярод якіх вылучаюцца старажытныя назвы адзення, галаўных убораў, абутку, іх частак, а таксама іншых прадметаў і рэчаў; найменні прыладаў працы і працоўных працэсаў, а таксама назвы рэалій, звязаных з сельскагаспадарчай дзейнасцю селяніна і сацыяльна-прававымі адносінамі ў грамадстве; назвы даўнейшых музычных інструментаў або іх частак; найменні старажытных плямёнаў, што пражывалі на розных тэрыторыях, і іх прадстаўнікоў; даўнейшыя назвы частак цела чалавека; старадаўнія назвы прадпрыемстваў, арганізацый; устарэлыя назвы вайсковых аперацый і гістарычных з’яў, а таксама ваенных чыноў і званняў, найменні старадаўняй зброі; назвы прадстаўнікоў розных саслоўяў, званняў, санаў, тытулаў, пасадаў і пад.; даўнейшыя намінацыі адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак; старадаўнія назвы адзінак вымярэння рознага парадку, а менавіта назвы мераў даўжыні, адзінак масы, мераў аб’ёму вадкіх і сыпкіх рэчываў, мераў аптэкарскай вагі і грашовых адзінак розных часоў; назвы літар царкоўнаславянскай і старой рускай азбукі, літар грэчаскага алфавіта і пад.; найменні, звязаныя з гісторыяй абрадаў і звычайў рэлігійнага, культавага характару; назвы гульніаў, прыладаў для іх, удзельнікаў гульні і інш.

Літаратура

1. *Лепешаў, І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.
2. *Носович, И. И.* Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем / И. И. Носович. – Сб. ОРЯС. Имп. АН. – Т. 12. – № 2. – СПб. : Тип. Имп. АН, 1874. – VI, 232 с.
3. *Скурат, К. У.* Даўнія беларускія меры : (лексічны аналіз) / К. У. Скурат; [рэдактары: М. А. Жыдовіч, А. І. Жураўскі]; Акадэмія навук БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 190 с.
4. *Струкава, С. М.* Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С. М. Струкава. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 655 с.